

40-238
1997:6

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

Ў
ЗБЕК
ТИЛИ
ВА АДАБИЁТИ

6-1997

Бу мисралардаги гапларда яна келдинг кесим ўрами анафора ҳолатидадир. Шу кесим таркиби гапнинг янгилик ўрамини ташкил этади. Ҳол феъл кесимдан аввал берилгани учун мантиқ урғуси унга юкчанган.

Юқоридаги таҳлиллардан кўринадики, феъллар мантиқан—предикатлик ва грамматик жиҳатдан кесимлик вазифасига кўра гапда намоён бўлиб, мантиқ урғусини олиши унинг гап бошида берилишига сабаб бўлади. Агар бошқа бирорта бўлак ундан олдинга чиқарилса, мантиқ урғуси унга берилади. Шу ўринда Э. Бенвенистнинг феъл ҳақидаги фикрини эслашга тўғри келади. У феълнинг гапдаги биринчи вазифаси алоқа вазифаси, иккинчиси эса тасдиқ вазифаси эканлигини айтади³. Бизнинг таҳлилларимиздан келиб чиқиб шуни айтиш мумкинки, феълда учинчи вазифа ҳам бор. Бу унинг гапда кесим вазифасида қўлланганида таъкиднинг ё ўзига, ё ўзидан олдин келган бўлакка қаратилганлигини кўрсатишдир.

Хуллас, феълнинг асосий вазифаси предикативликдир. Агар предикат соф феъл бўлса, у кесим вазифасида келади. Мантиқ урғуси юкчанган кесим шеърий асарларда ҳамма вақт гап бошига чиқарилади. Мантиқ урғусини олган бошқа бўлак ундан олдин берилади, яъни гапнинг мантиқ урғусини белгилаш вазифаси феъл кесимда бўлади. Мантиқ урғуси олган бўлакнинг анафора ҳолида берилиши ундаги таъкидни кучайтиради.

(тақризчи: Н. Маҳмудов)

ЗАМИРА ЖАЛМАТОВА

«ОЛМОС КАМАР» — УРБАНИСТИК РОМАН

Ўзбек адабиётида шундай асарлар борки, улар қандайдир сабабларга кўра асосий йўналиш, муаммолари нуқтаи назаридан қараганда, ҳозиргача деярли адабиётшуносларимизнинг диққат-эътиборларидан четда қолапти. Ана шундай асарлардан бири Пиримқул Қодировнинг «Олмос камар»идир. У ҳанузгача ўз бадиий ва эстетик баҳосини ололмади десак ҳақиқатга яқин бўлади.

Тўғри, бир қанча мақола ва обзор ишларда «Олмос камар» ҳақида етакчи танқидчи ва адабиётшунослар М. Қўшжонов, У. Норматов, Б. Қосимов ва бошқалар ёзган. Аммо шунга қарамасдан, бу асарнинг тадқиқ қилиниши лозим бўлган муҳим томонлари бор. Шулардан энг асосийси, фикримизча бу «Олмос камар»нинг урбанистик асарлигидир.

Урбанистик асарнинг бошқа асарлардан фарқи нимада?

Афсуски, бу ҳақда махсус тадқиқотни учратмадик. Адабиёт домуслари ва адабиётшунослик терминлари луғатларида урбанистик жанрнинг ўзига хослиги унинг шаҳар ҳаёти муаммоларига бағишланганлиги билан изоҳланиб, муаммо ҳам, адабий қаҳрамонлар тизими ҳам, конфликт ва руҳияти ҳам шу туфайли қишлоқ ҳаёти ҳақидаги асарлардан фарқ қилиши таъкидланади. Уларда урбанистик асарларнинг ўзига хос, асосий йўналишлари белгилаб берилмаганлигини ҳам таъкидлаш лозим. Бу ҳам урбанистик романга қўл урган Пиримқул Қодиров олдида нақадар қийин ва мураккаб, масъулиятли вазифа турганлигини кўрсатади.

«Олмос камар» адибнинг шу йўналишдаги биринчи асари эмас. «Эрк» қиссасида у урбанистик жанр талабларини қисман бўлсада ҳал қилишга ҳаракат қилган эди.

³ Бенвенист. Э. Общая лингвистика. М., 1974. С. 170.

Иккинчидан, ёзувчининг шаҳар муаммоларига бағишланган Сергей Залгиининг «Жанубий Америка варианты» («Южноамериканский вариант», 1973) романи, Юрий Трифоновнинг «Алмашиш» («Обмен», 1969) қиссаси, белорус адиби Иван Шамякиннинг «Атлантлар ва кариатидалар» («Атланти и кариатиды», 1975) романи, Валентин Распутиннинг «Матера билан хайрлашиш» («Прощание с Матерой», 1976) қиссаси, литва ёзувчиси Миколас Слудкис ва бошқа латиш, эстон, украин ҳамда собиқ Иттифоқ ҳудудида рус тилида нашр қилинган Европа адабиётидаги оилавий, оилавий-маиший асарларнинг таъсирида пайдо бўлган, урбанистик йўналишнинг маълум бир қирраларини ёритадиган асарлар билан танишлиги П. Қодировга «Олмос камар»ни яратишга туртки берган.

Адиб шаҳар ҳаёти муаммоларига бағишлаб, янада, аниқроғи урбанистик асар ёзганлигини романнинг қайта қурилган, тўлдирилган нашрида чоп қилинган изоҳида эътироф этган:

«Тошкентда яшайдиган замонавий бир оила орқали шаҳар ҳаётини кўрсатиш нияти 1963 йилдан бери ҳаёлимда айланиб юрар эди... 1975 йилдан Тошкент ҳақидаги романни ёзишга киришдим. ...Тошкент менинг етакчи қаҳрамоним бўлди (Таъкидлар бизники — З. Ж.)»¹.

Бундан ташқари ёзувчи «Олмос камар» Европа — рус-ўзбек адабиёти адабий алоқаларининг маҳсули сифатида юзага келганлигини, унда урбанистика талаблари эътиборга олинганлигини, роман Марказий Осиёда шу йўналишда ёзилган илк асар эканлигини ҳам таъкидлаган:

«...шаҳар ҳаётига бағишланган романлар Шарқ республикаларида унчалик кўп эмас, лекин бундай асарга эҳтиёж ўсиб бормоқда. Тошкент чиндан ҳам Шарқнинг машъали, тинчлик ва дўстлик шаҳридир. Тошкентликлар ҳаётида қизиқарли ва ибратли томонлар кўп. Роман ана шу кузатишларга асосланиб ёзилган»².

Ушбу иқтибослардан ҳам маълум бўлаяптики, адиб ўзбек адабиётида урбанистик эпик асар яратганини эътироф этаяпти.

П. Қодиров нафақат ўзининг «Сўз боши»сида ёки мухбирлар билан бўлган сўхбатларида, балки асар матнида ҳам урбанистик роман яратганига ургу бериб, «Олмос камар»да уч марта «урбанизация» сўзини ишлатади.

Бизга маълум бўлган манбаларга қараганда, фақат Матёқуб Қўшжонов романнинг бош масаласи — шаҳар муаммолари эканлигига эътибор берган: «Олмос камар»да... ёзувчи бутунлай шаҳар ҳаёти муаммолари билан банд бўлди. Тошкентни қайта тиклаш, уни яна ҳам кўркамлаштириш, унга замонавий руҳ бағишлаш масаласи романнинг бош масаласидир»³.

Урбанистик асарнинг асосий, муқаддимасидан хотимасигача қизил ипдек ўтадиган, унинг ўзагини ташкил қиладиган масала бу шаҳар ҳаёти муаммоларидир. Шаҳар ҳаёти билан боғлиқ бўлган барча масалалар, шаҳар ҳудудининг ўсиши, аҳолининг тез кўпайиши, шаҳардаги ёшлар ҳаёти, уй-жой масаласи, техника тараққиёти, маҳаллий аҳолига ҳукумат идораларининг муносабати, турмушнинг иқир-чиқирлари, ташвишу-қувончлари, тўю-азалари, югур-югурлари, шу жумладан шаҳарда яшовчи инсонларнинг ўзаро (ота-бола, қайнона-келин, эр-хотин, қариндошлик...) жамиятга, табиат (ер-сув, дарахтлар, ўсимликлар, ҳайвонот дунёси, ҳавонинг тозалиги...) айниқса, Ватан тимсоли бўлмиш ўзи янаб турган шаҳарни ободонлаштириш, қайта қуриш, кўкаламзорлаш-

¹ Қодиров Пиримқул. Олмос камар. Тошкент, 1983. 3—4-бетлар.

² Мукофот муборак//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1984, 23 март.

³ Қўшжонов М. Баҳсларда улғайган ижод; Қодиров П. Олмос камар Тошкент, 1977. 11-бет.

тириш
анъан
бойла
банис
дайд
ифода
Олм
ҳаёти
пукта

У
А. Г.
меъёр
ка ма
ғишл
туши
мант
ни к
тарк
фёул
фёул

музи
Улар
фия
от у
лаш
у, а.

таш
гап
акс
лиги
лар
маъ
ни
от у

боғ.
мат
дан
кўч

лино

тириш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, тарихий обидаларни, миллий анъаналар, урф-одатлар, авлодлардан мерос бўлиб келаётган миллий бойликларни сақлаб қолишга муносабати, уларнинг ўй-хаёллари урбанистик асарнинг маълум бир қиррасини ташкил қилиб, унинг қандайдир бир томонларини ёритиб, биргаликда ёзувчининг ўзини бадний ифодалашга хизмат қилади.

Олмоснинг қирралари кўп бўлганидек, «Олмос камар» ҳам шаҳар ҳаётининг жуда кўп муаммоларини ўзида бадний акс эттирган. Шу нуқтаи назардан у урбанистик асар талабларига тўла мувофиқ келади.

(тақризи: Б. Саримсоқов)

ФАРХОД ҲАЙИТМЕТОВ

АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛИЁТИДА ЯШИРИН МАНТИҚ УРҒУСИ

Ўзбек тилшунослигининг кўзга кўринган мутахассисларидан А. Ғ. Фуломов, Н. М. Маҳмудовлар қайд этишича¹, ўзбек адабий тили меъёрига кўра, гаплар феъл кесими бўлганда, ундан аввалги бўлакка мантиқ урғуси тушади. М. М. Миртожиев ўзининг фонетикага бағишланган ишида гап от кесими бўлса, мантиқ урғуси шу бўлакка тушишини кўрсатиб ўтган². Биз Навоий ғазалиётидаги қофияларда мантиқ урғусининг берилишини тадқиқ этар эканмиз, учинчи бир ҳолини кўрдик. Шоир мисрани таркиб топтирган гап кесимини отдан феъл таркибли қўшма феълларда ифода топирса, мантиқ урғусини қўшма феълнинг от узвига юклаб, уни қофия сифатида шакллантирган ва феъл узвини радифга чиқарган бўлади:

Рақибларнинг бариш ёру муътамад қилдинг,
Арода тек мекх мардуд эдимки рад қилдинг.

Бу байт мисраларини таркиб топтирувчи гапларнинг кесими *ёру муътамад қилдинг, рад қилдинг* қўшма феъллари билан ифодаланган. Уларнинг фақат феъл узви ғазал радифи бўлгани ҳолда, от узви қофия сифатида шаклланган. Алишер Навоийнинг қўшма феълларнинг от узвини қофия сифатида шакллантириш ва мантиқ урғусини унга юклаши, шунингдек феъл узвини радифга чиқариши ўзига хосдир. Бунда, у, албатта, ўзбек тилининг маълум асосли қонуниятига суянган.

Қўшма феълларнинг от узви сўзнинг асосий семантикасини ўзида ташийди. Қўшма феъл гап кесими вазифасида таъналар экан, от узви гап эгаси ҳақидаги белги, ҳаракат, ҳолат кабилар моҳиятини ўзида акс эттиради. Қўшма феълнинг феъл узви бу ўринда худди гап модаллигини ташувчи узв сифатида, ёрдамчи морфема, яъни от кесими гаплар боғламаси каби вазифа бажаради. Мантиқ урғуси эса гапнинг маълум ўрама ҳақида янгилик берувчи, ўрамнинг семантик моҳиятини берувчи сўзга тушади. Бу қўшма феълда ифодаланган кесимнинг от узвида бўлади.

Айтилганидай, феъл шакллари, қўшма феълнинг феъл узви ва боғламалар бир хил хусусиятга эга. Улар коммуникацияда лексик маъно ташвиш имконига эга эмас. Шунинг учун ҳам от кесимлар кетидан боғлама берилар экан, мантиқ урғуси от кесимдан ўша боғламага кўчмайди. Масалан:

¹ Фуломов А. Ғ. Сода гап. Тошкент, 1955, 89-бет; Маҳмудов Н. М. Эллипсис в узбекском языке. АКД. Ташкент, 1958, С. 6.

² Миртожиев М. М. Ўзбек тили фонетикаси. Тошкент, 1991, 59-бет.

МУНДАРИЖА

Мустақиллик: Тил ва адабиёт

Б. Назаров. Миллий уйғонинг гоёлари ва Фитрат ижоди	3
---	---

Адабиётшунослик

Б. Саримсоқов. Адабиётда шакл ва мазмун муносабатларининг айрим муаммолари	10
А. Абдуқодиров. Навоий татаббуъларида орифона тасвир маҳорати	14
Ш. Истамова. Романда туш тасвири	16

Тилшунослик

Д. Худойберганава. Янги алифбонинг ўрганиш ва ўргатиш муаммолари	20
Х. Шамсиддинов. Сўзларнинг эвфемик функционал-семантик синонимлари	22
Ш. Искандарова. Мазмуний категориялар ва уларнинг тил бирликларини таснифлашдаги аҳамияти	25
М. Расулова. Лексик-грамматик таснифлаш ҳақида	27
М. Мамадалиева. Сўзнинг мураккаб структура эканлиги	29

Фольклоршунослик

З. Усмонова. Эртақ — новеллаларда конфликт	32
Н. Мадраҳимова. «Ширин билан Шакар» достони версияларида ҳомий образи	34

Илмий ахборот

А. Примкулов. Топар салтанат печаниндин камол	38
Ғ. Эшмонов. Рубоийда тахаллус қўллаш анъанаси	40
М. Нарзиқуллова. «Сабъан сайёр» достонининг ўрганилишига доир	41
Б. Абдулхайров. Миён Бузрук Солиҳовнинг ҳаёти ва илмий фаолиятига доир	43
И. Рустамова. Шароф Бошбеков драмаларининг баъзи хусусиятлари	46
М. Хамидова. «Қора камар» асарида миллий қаҳрамонлик гоёсининг бадий талқини	47
О. Усмонов. Ғулум Зафарийнинг илк адабий-ижтимоий фаолияти	49
М. Пирматова. «Барот келди» кўшиги ҳақида баъзи мулоҳазалар	51
Ж. Юсупов. Хоразм мифлари ҳақида баъзи қайдлар	53
Н. Жуматова. Ўзбек халқ мақолларидаги ранг билан боғлиқ рамзий образлар	54
Б. Шералиев. Саҳнавийлик ва тил	56
Г. Рихсеева. Шеърятда анафорик бўлак сифатидаги феъл кесимлар	59
З. Жалматова. «Олмос камар» — урбанистик роман	61
Ф. Хайитметов. Алишер Навоий газалиётида яширин мантиқ ургуси	63
Ш. Галиев. «Оқ теракми, кўк терак» кўшиги генезисига доир	64

Этимология

А. Муҳаммаджонов. Хива атамасининг этимологияси ҳақида	67
--	----

Муҳокама. Мунозара

Қ. Тўқсонов. Шавкат Бухорий Бобораҳим Машраб билан учрашганими?	72
---	----